

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

*Προοίμιον**

Το σημερινό επετειακό Συνέδριο, διεξαγόμενο ένεκα του ιωβηλαίου του Αριστοτέλους, χαρακτηρίζεται από την απουσία τριών ακραιφνών αριστοτελιστών, οι οποίοι έφυγαν από τη ζωή πρόσφατα και είχαν κατά το παρελθόν παρουσιάσει ανακοινώσεις τους από το βήμα της Ε.Μ.Σ. και της Ι.Λ.Ε.Χ. Τους αναφέρω κατά σειρά εξόδου από τη ζωή. Δημήτριος Ν. Κούτρας (15.1.2015), ιδρυτής και Πρόεδρος της Εταιρείας Αριστοτελικών Μελετών, επιμελητής Πρακτικών Συνεδρίων περί την αριστοτέλαιο σκέψη και φιλοσοφία, Κωνσταντίνος Ι. Δεσποτόπουλος (8.3.2016), Ακαδημαϊκός, μελετητής της αριστοτελείου πολιτικής φιλοσοφίας και Βασ. Α. Κύρκος (27.6.2016), οτρηρός μελετητής του Αριστοτέλους.

Εισαγωγή

Η σχέση παιδείας και οικονομίας ή κατ' άλλη διατύπωση η συμβολή της εκπαιδύσεως και του ανθρωπίνου κεφαλαίου στην οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας απησχόλησε κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα επιφανείς οικονομολόγους της Σχολής του Σικάγου, όπως τον Theodore Schultz (Arlington, South Dakota 30.4.1902 - Evanston 26.2.1998, κάτοχος βραβείου Nobel Οικονομικών 1979)¹ και Gary Becker (Pottsville Pennsylvania 2.12.1930 - Chicago 3.2.2014, κάτοχος βραβείου Nobel Οικονομικών 1992). Η προβληματική μιας τέτοιας σχέ-

* Στο κοινά οργανωμένο από τις δύο πολυβραβευμένες και διάσημες για το επιστημονικό, ερευνητικό και εκδοτικό τους έργο, την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (ΕΜΣ) (1939) και την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής (ΙΛΕΧ) (1960), οφείλω να εκφράσω τα θερμά μου συγχαρητήρια για την επιλογή της θεματολογίας και τα ευγνώμονα αισθήματά μου για τη φιλοξενία και τις εν γένει διευκολύνσεις

¹ Πρβλ. ενδεικτικώς τη μελέτη του Theodore Schultz, *Η οικονομική αξία της εκπαιδύσεως*, Γ. Κουτσουμάρη (μτφρ.), Αθήναι, Παπαζήσης, 1972.

σεως αποτελεί παλαιότερο ζήτημα. Απησχόλησε τους καμεραλιστές συγγραφείς του 18ου αιώνα, οι οποίοι υπογράμμισαν τη συμβολή της τεχνικής εκπαίδευσης, της υπέρθεσης τεχνικά κατηρτισμένων παραγωγών στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών τους, ενώ είναι εξόχως ενδιαφέρον, ότι αναγνωρίστηκε και υπογραμμίστηκε η συμβολή της παιδείας στην οικονομική αυτάρκεια μιας χώρας από τους βυζαντινούς λογίους του φθίνοντος Βυζαντίου, τον Μανουήλ Χρυσολωρά (1340 - 15.3.1415)² και τον αναγεννησιακό³ Βησσαρίωνα (Τραπεζούς 2.1.1403 - Ραβέννα 18.11.1472).⁴

Υπό την οπτική αυτή της συνδέσεως της εκπαίδευσης με την οικονομία, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί σε ποιο βαθμό υπάρχει μία τέτοια σχέση στον Αριστοτέλη.

Προεισαγωγικώς οφείλουμε να αναφέρουμε, ότι η «οίκονομία» παρουσιάζεται στον *Οικονομικό* του Ξενοφώντος ως μία «έπιστήμη», της οποίας σκοπός είναι να αυξήσει τα υπάρχοντα,⁵ συνεπώς, ως μία επιστήμη του κέρδους. Τον στόχο αυτόν άλλωστε της «οικονομικής» προβάλλει ο Αριστοτέλης, «Πολλῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλὰ γίνεται καὶ τὰ τέλη. Ἰατρικῆς μὲν γὰρ ὑγίεια, ναυπηγικῆς δὲ πλοῖον, στρατηγικῆς δὲ νίκη, οἰκονομικῆς δὲ πλοῦτος».⁶ Κατά τον τρόπο αυτό διερευνάται η συμβολή της παιδείας στη μικροοικονομική μονάδα, τον Οἶκο. Παράλληλα, δεν διέλαθε της προσοχής των Ελλήνων η σύνδεση των θεμάτων διοικήσεως του Οἴκου με τη διοίκηση των θεμάτων της πόλεως.⁷ Τοιουτοτρόπως, η διαχείριση των οικονομικών της πόλεως⁸ αποτελεί κύρια μέριμνα των «οικονομικῶν ἀνδρῶν», όπως προσφυσῶς έχει αναδείξει ο Ξενοφών⁹ και έχει αποδεχθεί η σύγχρονη δημοσιονομική θεωρία.¹⁰

² Μανουήλ Χρυσολωράς, *Λόγος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο*. Χ. Γ. Πατρινέλης - Δ. Ζ. Σοφιανός (εισαγ. - έκδ.), Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2001, σ. 119¹¹⁻¹³.

³ Πρβλ. τα δημοσιεύματα στον αφιερωματικό τόμο του περιοδικού *Ηλίας Γιαρνης - Αναστ. Μαρὰς - Χρήστος Π. Μπαλόγλου - Θεοδόσης Κυριακίδης* (επιμ.), *Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος του Πόντου. Λόγιος του Βυζαντινού και του Δυτικού Αναγεννησιακού 15ου αιώνα*, *Βυζαντινός Δόμος* 27 (2016) [δημ. 2017].

⁴ Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Δ΄, Αθήνα 1930 (ανατύπωση Αθήνα, Γρηγοριάδης, 1972), σσ. 32-45. Το υπόμνημα του Βησσαρίωνος προς τον Δεσπότη Κων/νο Παλαιολόγο συνδέει την τεχνική εκπαίδευση με την οικονομία. Πρβλ. ενδεικτικῶς Χ. Π. Μπαλόγλου, «Προτάσεις οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής από τον Βησσαρίωνα», *Βυζαντινός Δόμος* 5/6 (1991/1992) [δημ. 1993] 47-68· Ο ίδιος, «Παιδεία και οικονομία κατά τον Βησσαρίωνα», *Βυζαντινός Δόμος* 27 (2016) [δημ. 2017] 301-316.

⁵ Ξενοφ., *Οικονομικός* VI 4.

⁶ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Α΄ 2, 1094 a7-10.

⁷ Πλάτ., *Πρωταγ.* 318 e5-319 a2.

⁸ Ξενοφ., *Απομνημ.* Γ΄ IV 6-7 για την αλληλουχία και σύνδεση των οικονομικών του Οἴκου και της πόλεως.

⁹ Ξενοφ., *Απομνημ.* Γ΄ IV 12.

¹⁰ Το χωρίο των *Απομνημονευμάτων* Γ΄ IV 12 αποτελεί «το καλύτερο μάθημα σ΄ έναν σύγχρονο

Η παρούσα ανακοίνωση προσπαθεί να καλύψει διττόν σκοπόν. Να αναδείξει τη συμβολή της παιδείας τόσο εντός του Οίκου –μικροοικονομική μονάδα (Ενότης 1)– όσο και εντός της πόλεως –μακροοικονομική ανάλυση (Ενότητα 2)– στο πλαίσιο των παιδαγωγικών θεωριών του Αριστοτέλους,¹¹ όπως είναι διατυπωμένες στα *Ηθικά Νικομάχεια* και εκτενέστερα στα *Πολιτικά*. Ας μη λησμονηθεί, ότι ο Αριστοτέλης είχε συγγράψει πραγματεία με τον τίτλο *Περί παιδείας*,¹² όπως παραδίδεται στον κατάλογο των έργων του,¹³ ενώ ο ίδιος είχε δράσει ως παιδαγωγός και σύμβουλος ηγεμόνων.¹⁴

2. Η συμβολή της εκπαιδύσεως στην οικιακή οικονομία

Ο άνθρωπος, ως μέλος της «βίος ἀνδρὸς πολιτικοῦ καὶ τὰ κοινὰ πράττοντος πολιτείας»,¹⁵ έχει και τη διάσταση του μέλους του Οίκου και για τον λόγο αυτό χαρακτηρίζεται από τον Σταγειρίτη «ζῶν οικονομικόν», «ὁ γὰρ ἄνθρωπος οὐ μόνον πολιτικὸν ἀλλὰ καὶ οικονομικὸν ζῶν, καὶ οὐχ ὥσπερ τᾶλλά ποτε συνδυάζεται καὶ τῷ τυχόντι [καὶ] θήλει καὶ ἄρρени [...]».¹⁶ Με τη διάσταση του ανθρώπου ως «ζῶν

υπουργό των Οικονομικών», σύμφωνα με το Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, τ. Α', Α. Θ. Αγγελόπουλος (πρόλ.) – Χ. Π. Μπαλόγλου (εισαγ.-συμπλ. βιβλιογρ.), Αθήνα, Παπαδήμας, 1992, σ. 250 σημ. 3 (Αθήνα, Τζάκα και Δελαγραμμάτικα, 1928).

¹¹ Πρβλ. ενδεικτικά Ιω. Βάρτσος, «Η παιδεία κατά τον Δ' π.Χ. αιώνα και ο Αριστοτέλης», *Αθηνά* 62 (1960) 247-282· Κων/νος Θ. Πιαννακόπουλος, *Ο Αριστοτέλης ως παιδαγωγός και διδάσκαλος*. Θεσσαλονίκη, τύποις «Ελληνισμού», 1961· Αθαν. Σαπουνάς, *Παιδαγωγικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2005.

¹² Ό,τι γνωρίζουμε για το δοκίμιο αυτό είναι ότι ο Αριστοτέλης έκανε λόγο για ένα εύρημα του Πρωταγόρα. Ο J. Bernays, *Die Dialoge des Aristoteles in ihrem Verhältnis zu seinen übrigen Werken*, Berlin 1863, σ. 133, εξέφρασε την άποψη, ότι αντικείμενο του δοκιμίου ήταν ο προσδιορισμός της μεθόδου για την απόκτηση γνώσεως με επιστημονικά κριτήρια και όχι η απλή εκπαίδευση. Σύμφωνα με τον E. Bignone, *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, Firenze, 1936, σσ. 58, 60-61, ο Επίκουρος είχε στα χέρια του το πόνημα αυτό και εκφραζόταν επικριτικά για τις θεωρίες του Αριστοτέλους σχετικά με το επίπεδο των σπουδών. Πρβλ. Κων/νος Σπ. Στάϊκος, *Αριστοτέλους Βιβλιοθήκη. Η Σπουδαιότερη Συλλογή Βιβλίων που συγκροτήθηκε ποτέ*, Αθήνα, Άτωμ, 2015, σ. 69.

¹³ Διογ. Λαερτ. IX 53. F. 62,63 R³.

¹⁴ Υπό την οπτική των συμβουλών και παραινέσεων για έναν ηγεμόνα ανήκει το έργο *Προτρεπτικός*, ένα έργο, το οποίο απευθύνεται στον βασιλέα της Κύπρου Θεμισώνα. Πρβλ. την πλήρη, λαμπρή έκδοση του έργου Ιαμβλίχου *Προτρεπτικός επί φιλοσοφίαν. Όπου και ο Προτρεπτικός του Αριστοτέλους, τα πυθαγορικά συμβολικά παραγγέλματα και ο Ανώνυμος Σοφιστής του 5ου αιώνας*, Λίνος Γ. Μπενάκης (εισαγ.-μτφρ.-επιμ.), Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, 2012. Είναι γνωστό ότι ο Αριστοτέλης έδρασε ως σύμβουλος του τυράννου Ερμεία του Αταρνέως, στη ΒΔ Μικρά Ασία, επί μία τριετία (347/6-344/3) και στη συνέχεια διατέλεσε παιδαγωγός του διαδόχου του θρόνου του βασιλείου των Μακεδόνων Αλεξάνδρου, στη Μίεζα της Ναούσης, για άλλη μία τριετία (340-337).

¹⁵ Πλούτ., *Περί μοναρχίας και δημοκρατίας και ολιγαρχίας* 2-3, 826 C-D.

¹⁶ Αριστοτ., *Ηθικά Ευδήμεια* Η' 10, 1242 a 22-26.

οίκονομικοῦ» συνυπάρχει εντός του Οίκου η αρετή της φιλίας, την οποία ο πολυμερέστατος φιλόσοφος έχει πραγματευθεί στο Η' και Θ' βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*.¹⁷ Πράγματι, ο Αριστοτέλης βεβαιώνει, ότι «*ἀνδρὶ δὲ καὶ γυναικὶ φιλία δοκεῖ κατὰ φύσιν ὑπάρχειν*»,¹⁸ μία αμοιβαία συναισθηματική ἔλξη και θετική βιοτική σχέση ανδρῶν και γυναικῶν, που εμφανίζεται ως κάτι δεδομένο. Σπεύδει στη συνέχεια να εξηγήσει και να δικαιολογήσει την «κατὰ φύσιν» αυτή «φιλία» μεταξύ ετεροφύλου με τη βαρυσήμαντη δήλωσή του «*ἄνθρωπος γὰρ τῇ φύσει συνδυαστικός*»,¹⁹ μία δήλωση, που επισημαίνει ότι ο άνθρωπος έχει από τη φύση του την κλίση και τη δυνατότητα να συγκροτήσει ζεύγος. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζει ότι ο ἄνδρας και η γυναίκα «*συννοικοῦσιν [...] καὶ τῶν εἰς τὸν βίον*»²⁰ και αμέσως αναπτύσσεται η ριζική εξήγηση, γιατί και πώς συμβαίνει η βιοτική αυτή κοινοπραξία, «*εὐθύς γὰρ διήρηται τὰ ἔργα, καὶ ἔστιν ἕτερα ἄνδρὸς καὶ γυναικός*». ²¹ Με τον τρόπο αυτό εισάγει ο Αριστοτέλης τον εσωτερικό καταμερισμό των ἔργων στον Οἶκο ως απότοκο της φυσικής προδιαθέσεως εκάστου μέλους του.

Η ἄποψη αυτή του Αριστοτέλους δεν είναι πρωτότυπη, δεδομένου ότι ο Ξενοφών είχε εκφρασθεί υπέρ του καταμερισμού των εργασιῶν ἔνεκα της διαφοροποιήσεως των δύο φύλων. Ο Ξενοφών εκκινεί εκ της θέσεως ότι «επειδή δεν είναι προικισμένος και ο ἕνας και ο ἄλλος με τις ίδιες φυσικές ικανότητες στα ίδια πράγματα [*διὰ δὲ τὸ τὴν φύσιν μὴ πρὸς πάντα ταῦτα ἀμφοτέρων εὐπεφυκέναι*], διότι σε ὅσα ο ἕνας είναι ἀδύναμος, ο ἄλλος έχει την δύναμη να τον συμπληρώνη».²² Είναι εμφανές, ότι τον προβληματισμό αυτόν, τον οποίο αποδέχεται ο Πλάτων,²³ υιοθετεί ο Αριστοτέλης, σημειώνοντας «*ἐπαρκοῦσιν οὖν ἀλλήλοις, εἰς τὸ κοινὸν τιθέντες τὰ ἴδια*». ²⁴ Με την ἀνάλυση αυτή εξηγείται η ὑπαρξη της οικογένειας, πέραν από τον σκοπό της τεκνοποιίας: λειτουργικά αλληλοσυμπλήρωση ἄνδρὸς και γυναικός προς τη βιοτική ἐπάρκεια.

Ο κατὰ φύλον καταμερισμός των ἔργων, the sexual division of labour,²⁵ εισαγό-

¹⁷ Πρβλ. ενδεικτικά Δημήτριος Ν. Κούτρας, *Η Κοινωνική Ηθική του Αριστοτέλους. Αι αρεταί της δικαιοσύνης και της φιλίας*, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 2009, σσ. 103-143 (Διατριβή επί υφηγεσίας, Αθήναι, Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνῶν, 1973).

¹⁸ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Θ' 14, 1162 a 18-19.

¹⁹ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Θ' 14, 1162 a 19-20. Πρβλ. και την ἀνάλογη διατύπωση στα *Πολιτικά Α'* 2, 1252 a 26-27, «*Ἀνάγκη δὴ πρῶτον συνδυάζεσθαι τοὺς ἄνευ ἀλλήλων μὴ δυναμένους εἶναι [...]*».

²⁰ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Θ' 14, 1162 a 23-25.

²¹ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Θ' 14, 1162 a 25-26.

²² Ξενοφ., *Οικον.*, VII 28.

²³ Πλάτ., *Πολιτεία* Δ' 455d.

²⁴ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Θ' 14, 1162 a 26-27.

²⁵ Ο ὅρος εμφανίζεται σε γραπτό κείμενο πρώτα από τον G. Hodgskin, *Popular Political Economy*, London, Tait, 1827 [reprinted New York, Aug. Kelley, 1966], σσ. 111-112.

μενος και αναλυόμενος από την αρχαία ελληνική διάνοηση,²⁶ συμβάλλει στη διάρκεια και ευπραξία του Οίκου. Παράλληλα, αναγνωρίζεται ως βασικός παράγων για την ορθολογική και αποτελεσματική λειτουργία του ως οικονομικής μονάδος. Τούτο προβάλλεται από τον Αριστοτέλη στο έργο του με τον τίτλο *Περί συμβιώσεως ἀνδρός καὶ γυναικός*, του οποίου έχουν σωθεί αποσπάσματα.²⁷ Στο έργο αυτό περιγράφει ο Αριστοτέλης «τὸ οἰκονομικὸν σύνταγμα», το οποίο συνίσταται στη συγκρότηση ενός ευημερούντος οίκου – «συγκεκριτῆσθαι τὸν εὖ ἔχοντα οἶκον» – από την αρμονική συμβίωση των μελών του και την ορθή σχέση εσόδων-δαπανών.²⁸ Αναγνωρίζει με τον τρόπο αυτό ο Σταγειρίτης την οικονομική διάσταση του Οίκου, ως μικροοικονομικής μονάδος, παραγωγής και καταναλώσεως, ενώ παράλληλα αναδεικνύει μία σημαντική διάσταση της καλής λειτουργίας του Οίκου. Η σωστή διαπαιδαγώγηση της συζύγου και των οικετών - δούλων θα συμβάλει στην ευταξία του Οίκου και στη μεγιστοποίηση της παραγωγικής του δυναμικότητας.²⁹

Η διαπαιδαγώγηση της συζύγου και των οικετών, όπως περιγράφεται στο Γ' βιβλίο των *Οικονομικών*,³⁰ το οποίο έχει διασωθεί σε δύο λατινικές μεταφράσεις,³¹ δεν είναι εντελώς πρωτότυπη ιδέα. Ο Ξενοφών έχει υπογραμμίσει

²⁶ Τούτο προβάλλεται δεόντως από τον P. Groenewegen, «Division of Labour», στο John Eatwell – M. Milgate – P. Newman (επιμ.), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, τ. Α', London, Macmillan, 1987 [ανατύπωση 1996], σσ. 901-906, εδώ σσ. 904-905, όπου τονίζεται η προτεραιότητα της ελληνικής οικονομικής φιλοσοφίας στο φαινόμενο αυτό.

²⁷ F. 182-183 R³.

²⁸ F. 182 R³: «Διὰ δὲ τὸ οἰκονομικὸν γέγραπται αὐτῷ ὁ Οἰκονομικὸς τὸ σύνταγμα, ἐν ᾧ φησιν ἐκ τεσσάρων σχέσεων συγκεκριτῆσθαι τὸν οἶκον, πατὴρ πρὸς τέκνα, ἀνδρὸς πρὸς γυναῖκα, δεσπότη πρὸς δούλους, εἰσιόντων πρὸς ἐξιόντα», προβαίνοντας και στον καθορισμό, πρώτον, της φιλαργυρίας και φειδωλίας, στην περίπτωση κατά την οποία «πλείονα τὰ εἰσιόντα τῶν ἐξιόντων», μία ιδιότητα, που οδηγεί στην ανελευθερία, και δεύτερον, της εννοίας της ασωτίας, όταν «πλείονα τὰ ἐξιόντα τῶν εἰσιόντων», μία σχέση που χαρακτηρίζεται «αἰσχροὺν».

²⁹ Τούτο είναι συνυφασμένο με τις καλές σχέσεις που πρέπει να διατηρεί ο πατέρας-σύζυγος προς τη γυναίκα του και τα παιδιά του, καθώς και ο δεσπότης-κύριος προς τον δούλο-οικετή. Μία «κακή προαίρεσις» των προσώπων εντός του Οίκου οδηγεί στη δημιουργία «κακοῦ οἴκου». F. 182 R³.

³⁰ [Αριστοτέλους] *Οικονομικών* Γ 2, 143₁₈₋₁₉, 3, 145₇₋₉. Για την αντίστοιχη ανάλυση και τον σχολιασμό των χωρίων του Γ' βιβλίου των *Οικονομικών* πρβλ. Α. Κύρκος – Χ. Π. Μπαλόγλου (εισαγ.-μτφρ.-σχόλια), [Αριστοτέλης] *Οικονομικά* [Ελληνική Γραμματεία], Αθήναι, Ηρόδοτος, 2013, σσ. 248-250. Η έκδοση αυτή περιλαμβάνει για πρώτη φορά σε πλήρη μετάφραση και απόδοση στην ελληνική και τα τρία βιβλία των *Οικονομικών*.

³¹ Κύρκος – Μπαλόγλου, *Οικονομικά*, ό.π. (σημ. 30), σσ. 217-239 αναλυτική βιβλιογραφία περί του έργου στις σσ. 269-274. Στο έργο της Renate Zoepffel, *Aristoteles OIKONOMIKA. Schriften zu Hauswirtschaft und Finanzwesen* [Aristoteles Werke in deutscher Übersetzung], Berlin, Akademie Verlag, 2006, σσ. 206-245, παρακολουθείται η εξέλιξη της οικονομικής φιλοσοφίας των Ελλήνων από της εποχής του Ομήρου και ερευνάται ο απόηχος του έργου στη λατινική γραμματεία. Πρβλ. την αναλυτική βιβλιοκρισία επί του έργου της Zoepffel υπό Χρήστου Π. Μπαλόγλου, *ΠΛΑΤΩΝ* 56 (2008-2009) 307-320 [: Χ. Π. Μπαλόγλου, *Μελετήματα στα Οικονομικά του [Αριστοτέλους]*, Αθήνα 2013, σσ. 139-152]. Παράλληλα, το έργο *Οικονομικά* κατέχει σημαίνουσα θέση στην έκδοση των κειμένων και έργων περί οι-

την ανάγκη της παιδείας και διαπαιδαγωγήσεως, εκπαιδύσεως της σύζυγου-μητέρας για την απρόσκοπτη λειτουργία του Οίκου.³² Η φιλοπονία της οικοδέσποινας, χαρακτηριστικό γνώρισμα του αγαθού οικονόμου, σχετίζεται ειδικότερα με εκείνη της μέλισσας³³, η εργατικότητα της οποίας αποτελεί γνωστό μοτίβο στην αρχαία ελληνική γραμματεία ήδη από την εποχή του Ησιόδου³⁴ και προσφιλές θέμα της λυρικής ποιήσεως.³⁵ Ο Ισχομάχος συγκρίνει σε μία ενδιαφέρουσα παρομοίωση το έργο της γυναίκας του εντός του Οίκου με εκείνο της βασίλισσας των μελισσών.³⁶ Με τον τρόπο αυτό ο Ξενοφών αναδεικνύει δια του στόματος του Ισχομάχου ότι απαιτούνται ηγεμονικές ιδιότητες για τη γυναίκα.³⁷ Αυτές αφορούν, μεταξύ άλλων, την κατανομή της εργασίας μεταξύ των υπηρετών, τη διαφύλαξη και δίκαιη διανομή των αγαθών, την επιστασία και την επιμέλεια των οικιακών εργασιών. Όλα αυτά είναι θέματα για τα οποία οφείλει ο σύζυγος να εκπαιδεύει τη γυναίκα του.³⁸

Συνοψίζοντας, ο Οίκος ως μονάδα καταναλώσεως και παραγωγής,³⁹ ως

κονομίας στην αρχαία ελληνική διάνοση, τα οποία έχουν συλλέξει οι Gert Audring και Kai Brodersen. Πρβλ. Gert Audring – Kai Brodersen (επιμ.-εισαγ.-μτφρ.), *OIKONOMIKA. Quellen zur Wirtschaftstheorie der griechischen Antike*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008, σσ. 166-175. Πρβλ. την αναλυτική βιβλιοκρισία του Χρήστου Π. Μπαλόγλου, για την έκδοση των Audring – Brodersen στο ΠΛΑΤΩΝ 57 (2010-2011) 376-381 [: Χ. Π. Μπαλόγλου, *Μελετήματα στα Οικονομικά του [Αριστοτέλους]*, Αθήνα 2013, σσ. 153-158].

³² Ξενοφ., *Οικον.* III 10-12. VII 5.

³³ Για τη μέλισσα ως σύμβολο πολλών θετικών ηθικο-κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως τα ανέδειξαν σημαντικοί αρχαίοι Έλληνες και Ρωμαίοι συγγραφείς, και ιδιαιτέρως για τη χρήση της από τον Ξενοφώντα ως συμβόλου της βασιλικής εξουσίας στην *Κύρου Παιδεία* E I 24, πρβλ. Γεώργιος Βασιλάρος «Ὡσπερ ἡγεμῶν ἐν μελίτταις». Η μέλισσα ως σύμβολο της βασιλικής εξουσίας στην *Κύρου Παιδεία*», I. Vassis – G. S. Heinrich – D. R. Reinsch (επιμ.), *Lesarten. Festschrift für Athanasios Kambylis zum 70. Geburtstag dargebracht von Schülern, Kollegen und Freunden*, Berlin - New York, Walter de Gruyter, 1998, σσ. 12-32.

³⁴ Ησιόδ., *Θεογονία* 594-599· Ησιόδ., *Έργα και Ημέραι* 305-306.

³⁵ Στον Φωκυλίδη-, Diehl, Fasc. 1, Fr. 2, στιχ. 1-2,6-7. Πρβλ. R. Descat, «Aux origines de l'οικονομία grecque», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 28 (1988) 103-119, εδώ σσ. 105 κ.ε. και στον Σημωνίδη τον Αμοργίνο, *Ίαμβος των Γυναικών-*, Diehl, Fasc. 3, Fr.7. Πρβλ. Joh. Th. Kakridis, «Zum Weiberjambos des Semonides», *Wiener Humanistische Blätter* 5 (1962) 3-10. Ιω. Θ. Κακριδής «Ίαμβος κατά Γυναικών», Ιω. Θ. Κακριδής, *Μελέτες και Άρθρα*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 24-32. Κατερίνα Συνοδινού «Σημωνίδης ο Αμοργίνος», *Φιλολογική* έτ. 34ον, τχ. 135 (Απρίλιος-Ιούνιος 2016) 28-37, εδώ σσ. 33-36.

³⁶ Ξενοφ., *Οικον.*, VII 17. 32.38.

³⁷ Πρβλ. τις εμβριθείς παρατηρήσεις και επισημάνσεις του Γεωργ. Βασιλάρου, «Το αξιακό σύστημα του Οίκου' στον Ξενοφώντα», ΠΛΑΤΩΝ 60 (2015) 181-199, εδώ 193-194.

³⁸ Ξενοφ., *Οικον.*, X 11-13.

³⁹ Για τον ρόλο και τη σημασία της οικογένειας κατά τον Αριστοτέλη, πρβλ. Κων/νος Ι. Δεσποτόπουλος, «Η οικογένεια κατ' Αριστοτέλη», *Αναζητήσεις 1* Αθήνα, Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, 1977, σσ. 205-226. Το ίδιο άρθρο αναδημοσιεύθηκε με τον τίτλο «Αριστοτέλης περί οικογενείας», στο Κων/νος Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Φιλολογίας και Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα,

πλήρης μικροοικονομική μονάδα, διοικείται ιεραρχικά, ο ρόλος εκάστου των μελών του είναι σαφής και προσδιορισμένος, ο καταμερισμός των έργων συμβάλει στην ορθή λειτουργία του,⁴⁰ ενώ η εκπαίδευση και παροχή συμβουλών και οδηγιών από τον πατέρα, σύζυγο και οικοδεσπότη κρίνεται ουσιαστική.

3. Η εκπαίδευση στη μακροοικονομία

Πραγματευόμενος ο Αριστοτέλης τη σχέση ηθικής και πολιτικής, κάνοντας λόγο περί της φύσεως της πολιτικής και του κυριότερου κλάδου αυτής, της νομοθετικής,⁴¹ ομιλεί περί της δημόσιας εκπαίδευσης των πολιτών.⁴² Συμφωνώντας στο σημείο αυτό απολύτως προς τον Πλάτωνα, εξαρτά την αρετή του πολίτη εκ της παιδείας⁴³ και των νόμων⁴⁴ της πόλεως. Η αρετή του νέου ανθρώπου διαπλάσσεται με μέριμνα της πολιτείας μέσω της αγωγής, την οποία ρυθμίζει και κατοχυρώνει ο νόμος. Ο Αριστοτέλης, όπως προγενέστερα και ο Πλάτων, παραδέχεται ότι απαραίτητο στοιχείο υποδομής της πολιτείας προς επιτυχία του υπάτου σκοπού αυτής, της ευδαιμονίας των πολιτών, είναι η ανάγκη της ορθής ηθικής διαπαιδαγωγήσεως και αγωγής των πολιτών από της νεαρής αυτών ηλικίας.⁴⁵ Καίρια το επισημαίνει ο Αριστοτέλης προς το τέλος των *Πολιτικών*, σημειώνοντας: «Ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν [...] ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πο-

1998, σσ. 95-115. Αναδημοσιεύθηκε εκ νέου, Κων/νος Ι. Δεσποτόπουλος, «Οικογένεια και παιδεία κατ' Αριστοτέλη», *Ο Αριστοτέλης Σήμερα. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (Μίεζα-Νάουσα, 20-23 Σεπτεμβρίου 2001), Αρχέλαος Κουτσούμης (επιμ.), Νάουσα 2002, σσ. 111-122. Το θέμα της παιδείας των νέων θίγει οριακά και μόνον περιληπτικά. Πρβλ. Χ. Π. Μπαλόγλου «Η θέση και η αξιολόγηση της γυναικας - συζύγου εντός του Οίκου κατά τον Αριστοτέλη», *Χρονικά της Χαλκιδικής* 60 (2016) 251-260.

⁴⁰ Το ζήτημα του καταμερισμού των έργων μελετήθηκε εκτενέστερα από τον Ξενοφ., *Κύρου Παιδεία* Η' II 5-6 και τον Πλάτ., *Πολιτεία* Β' 370 A-C, Γ' 397 E, 406 C, Δ' 423 D και 433 A· Πλάτ., *Νόμοι* Η' 846D-847B. Το φαινόμενο του καταμερισμού των έργων δεν διέλαθε της προσοχής του Αριστοτέλους. Πράγματι, ο Σταγειρίτης θα σημειώσει ότι «βέλτιον ἕκαστον ἔργον τυγχάνει τῆς ἐπιμελείας μονοπραγματούσης ἢ πολυπραγματούσης» (Αριστοτ., *Πολιτικά* 1299 a 38-39) και θα αναγνωρίσει τη βασική αρχή, ότι η φύση δεν «ποιεῖ» κανέναν για πολλούς σκοπούς, αλλά δια «ἐνὶ δουλεῖον». Με τον τρόπον αυτόν «κάλλιστα» κατασκευάζονται τα έργα. Αριστοτ., *Πολιτικά* Α' 1252 b1-4. Πρβλ. Κων/νος Ν. Αρκουδογιάννης, *Ο καταμερισμός των έργων και οι Αρχαίοι Έλληνες*, Θεσσαλονίκη 1956, σσ. 41 και 47.

⁴¹ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Κ' 9, 1190 b 28-31· Ζ' 8, 1141 b 24-25.

⁴² Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Ε' 2, 1130 b 25-29· Κ' 9, 1180 a26-28· Αριστοτ., *Πολιτικά* Θ' 1, 1337 a 21-27.

⁴³ Πλάτ., *Νόμοι* Α' 643 e3-644 a8. Πρβλ. Κούτρας, ό.π. (σημ. 17), σ. 38.

⁴⁴ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Κ' 9, 1179 b 34-35· «διὸ νόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφήν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα».

⁴⁵ Πλάτ., *Νόμοι* Α' 643 e3-644 a8· Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Κ' 9, 1179 b 31-34.

λιτείας». ⁴⁶ Και ευθύς αμέσως θα υπογραμμίσει τη συμβολή της παιδείας για τη βελτίωση της εργασίας και της τέχνης που εξασκεί κάθε πολίτης: «*Ἐτι δὲ πρὸς πάσας δυνάμεις καὶ τέχνας, ἔστιν ἃ δεῖ προπαιδεύεσθαι καὶ προεθίξεσθαι πρὸς τὰς ἐκάστων ἐργασίας*». ⁴⁷

Ο Αριστοτέλης προβαίνει σε μία πολύ ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη, κατά την άποψή μας, επισήμανση. Συνδέει την παιδεία με την περιουσία, την «κτηήσιν», και αντιτιθέμενος σε μία ισότητα «κτησεως και παιδείας» που πρέπει να υπάρχει στις πόλεις, –«*δεῖν ὑπάρχειν ταῖς πόλεσιν*»–, ⁴⁸ σύμφωνα με το υπόδειγμα του Φαλέου του Χαλκηδονίου, ⁴⁹ αναγνωρίζει ότι τα αίτια της στάσεως σε μία πόλη δεν είναι αποκλειστικώς και μόνον οικονομικά. Οι πολίτες «*στασιάζουσιν οὐ μόνον διὰ τὴν ἀνισότητα τῆς κτήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τῶν τιμῶν*», ⁵⁰ αναγνωρίζοντας με τον τρόπο αυτό, ότι η παιδεία μπορεί να καλλιεργήσει στους πολίτες ροπές πλεονεξίας χρημάτων ή τιμών ή και αμφοτέρων.

Προς εὐδωση των σκοπών της παιδείας ο Σταγειρίτης κρίνει απαραίτητη τη μέριμνα ⁵¹ της πολιτείας. Για τον λόγο αυτό μέμφεται ο φιλόσοφός μας την έλλειψη εκ μέρους της πόλεως ενδιαφέροντος οργανώσεως προγράμματος δημοσίου και ενιαίου συστήματος εκπαιδεύσεως. ⁵² αντιθέτως επαινεί τη Σπάρτη ⁵³ για τη συστηματική και οργανωμένη από την πολιτεία επιμέλεια στα θέματα της δι-
 παιδαγωγήσεως των πολιτών.

Με δεδομένο, ότι, πρώτον, το είδος της παιδείας που παρέχει η πολιτεία είναι συνυφασμένο με τη μορφή του πολιτεύματος, ⁵⁴ δεύτερον, ότι ο σκοπός της πολιτείας είναι η αυτάρκεια των πολιτών, ⁵⁵ έτσι ώστε να καταστεί η πόλη «μακαρία», και τρίτον, ουδείς των πολιτών πρέπει να στερείται της τροφής, ⁵⁶ η παιδεία που θα πρέπει να δίδεται στους πολίτες, που συνιστούν τους παραγωγικούς το-

⁴⁶ Αριστοτ., *Πολιτικά* Θ' 1, 1337 a 10-11,18.

⁴⁷ Αριστοτ., *Πολιτικά* Θ' 1, 1337 a 19-20.

⁴⁸ Αριστοτ., *Πολιτικά* Β' 7, 1266 b 33.

⁴⁹ Περί της πολιτικής φιλοσοφίας του Φαλέου μοναδική πηγή παραμένει ο Αριστοτέλης, *Πολιτικά* Β' 7. Η καινοτομία του Φαλέου έγκειται στο γεγονός ότι ο ίδιος αναγνωρίζει, ότι ο ορθός διακανονισμός των περιουσιών είναι το μεγίστου ενδιαφέροντος ζήτημα «*τὸ περὶ τὰς οὐσίας εἶναι μέγιστον τετάχθαι καλῶς*» (Αριστοτ., *Πολιτικά* Β' 1266 a38), ένα ζήτημα, που «*εἰσήνεγκε πρῶτος*» ο Φαλέας (Αριστοτ., *Πολιτικά* Β' 1266 a 40).

⁵⁰ Αριστοτ., *Πολιτικά* Β' 7, 1266 b 38-39.

⁵¹ Αριστοτ., *Ἠθικά Νικομάχεια* Κ' 9, 1180 a 29- b3.

⁵² Αριστοτ., *Ἠθικά Νικομάχεια* Κ' 9, 1180 a 26-29.

⁵³ Αριστοτ., *Ἠθικά Νικομάχεια* Κ' 9, 1180 a 24-26· Αριστοτ., *Πολιτικά* Θ' 1, 1337 a 27-32.

⁵⁴ Αριστοτ., *Πολιτικά* Θ' 1, 1337 a 14-18.

⁵⁵ Αριστοτ., *Πολιτικά* Η' 4, 1326· b8-10' Δ' 1291 a 6-22.

⁵⁶ Αριστοτ., *Πολιτικά* Η' 5, 1326 b 28-31.

μείς της οικονομίας της πόλεως, θα πρέπει να είναι τέτοιας μορφής, ώστε να αρκούνται στα απολύτως αναγκαία αγαθά, τα οποία δεν έχουν ροπή προς τη φιλοχρηματία⁵⁷ και φιληδονία⁵⁸. Τούτο συμβάλλει αποφασιστικά στη δημιουργία σπουδαίων πολιτών.⁵⁹

Τελικές παρατηρήσεις

Ο Αριστοτέλης αναλύει τον Οίκο, ως θεμέλιο της πόλεως, κατά τρόπο διεξοδικό και συστηματικό. Τα μέλη του Οίκου ευρίσκονται σε αρμονική σχέση μεταξύ τους και η σχέση εισαγομένων-εξαγομένων επιτρέπει την εύρυθμη λειτουργία του. Η διαπαιδαγώγηση της συζύγου αποτελεί καθήκον του συζύγου ένεκα του υφισταμένου καταμερισμού των έργων. Η μέριμνα της παιδείας των πολιτών από την πολιτεία θα συμβάλει στη συγκρότηση «σπουδαίων» πολιτών, οι οποίοι ως οικονομικά δρώντα άτομα δεν θα διέπονται ούτε από φιληδονία είτε φιλοχρηματία ούτε θα δημιουργούν στάσεις και φιλονικίες εντός της πόλεως.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Diehl: E. Diehl, ed., *Anthologia Lyrica Graeca*, Fasc I-III, Lipsiae, Teubneri, 1949-1952.
- F: Fragmentum
- R³: *Aristotelis qui Ferebantur librorum Fragmenta* collegit Valentinus Rose, Lipsiae, Teubneri, 1886.

⁵⁷ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Α' 5, 1095 b 16-22.

⁵⁸ Αριστοτ., *Ηθικά Νικομάχεια* Α' 5, 1096 a 5-9' Θ' 3, 1338 b2-4, «τὸ δὲ ζητεῖν πανταχοῦ τὸ χρήσιμον ἤκιστα ἀρμόττει τοῖς μεγαλοψύχοις καὶ τοῖς ἐλευθερίοις».

⁵⁹ Αριστοτ., *Πολιτικά* Γ' 4, 1277 a 5. Πρβλ. Κούτρας, ό.π. (σημ. 17), σσ. 43-45.

Christos P. Baloglou

EDUCATION AND ECONOMICS ACCORDING TO ARISTOTLE

The problem of the education and economics or the contribution of education to economics and especially to economic development of a country has been occupied by famous economists of the 20th century, e.g. Theodore Schultz (Nobel 1979) and Garry Becker (Nobel 1992), both of them members of the School of Chicago. It is worth to noting that this connection has been analyzed and provided by the Byzantine and Renaissance scholar Bessarion, Kardinal of the Catholic Church, Metropolit former of Nicaea (2.1.1403-18.11.1472) and the Cameralists of the 17th and 18th century. These authors provided the contribution of the technical education to the economic recovery of the states.

It is worth mentioning that Aristotle did occupy with the administration of the house, the household-economics, and analyzes the husband's contribution both to the education of the wife and of the slaves-housedinners. It is the "economic constitution" as Aristotle defined it and explained the relation between the members of the house and the relation between revenues and expenses. This definition and analysis does occur in Aristotle's work entitled *Laws of husband and wife* (*Νόμοι ανδρός και γαμετής*), which has been survived fragmentary. The ratio of this relation did provide the appropriate education of the wife. The internal or sexual division of labour between husband and wife permits the right administration of the household as an economic unit.

Aristotle focuses on the analysis of the contribution of the education to the establishment of a good citizen, which live in a city-polis without avarice and sensuality.

It is also evident that Aristotle has been influenced by Xenophon's analysis in his *Oeconomicus*.